

ПЕРЕДАЧА СОЦІАЛЬНОГО ДОСВІДУ ЯК СОЦІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Стаття аналізує соціологічні аспекти проблеми передачі соціального досвіду. Дослідження складається з двох частин. Перша зосереджується на формулюванні наукової дефініції передачі соціального досвіду і розглядає соціально-комунікативні характеристики даного процесу. Друга порівнює передачу соціального досвіду зі спорідненими процесами, такими, як трансмісія культури, виховання, освіта, соціалізація і визначає семантичні особливості використання відповідних понять в соціології.

Keywords: *transfer of social experience, transmission of culture, upbringing, education, socialization.*

Ключові слова: *передача соціального досвіду, трансмісія культури, виховання, освіта, соціалізація.*

Ключевые слова: *передача социального опыта, трансмисия культуры, воспитание, образование, социализация.*

Питання, що стосуються передачі соціального досвіду, займають особливе місце дослідницької проблематики гуманітарних дисциплін. З огляду на багатоаспектність об'єкта дослідження вони мають переважно комплексний характер, а відтак привертають увагу не лише соціологів, а й представників суміжних із соціологією наук, передусім соціальної психології і соціальної педагогіки, а також у їх соціологічному вимірі – соціальної культурології і культурної антропології. Однак, попри широкий контекст розгляду, передача соціального досвіду аналізується досить фрагментарно. Вона майже не позиціонується як самостійна дослідницька проблема, вивчаючись насамперед з погляду інших процесів – соціального становлення особистості й соціальної адаптації, відтворення соціальних систем і функціонування соціальних інститутів, крос-культурної комунікації і міжпоколінних взаємодій – і, закономірно,

осмислюється лише тією мірою, якою це необхідно для пояснення їх перебігу.

Як наслідок, існує низка розрізнених теоретичних уявлень, що потребують синтезу в межах єдиної концептуальної моделі. Здійснення такого синтезу – завдання саме соціологічної теорії, адже в той час, коли соціальні психологія і педагогіка забезпечують мікрорівень, а соціальна культурологія і культурна антропологія – макрорівень аналізу, соціологія здатна творчо інтегрувати обидва підходи. При цьому передача соціального досвіду має бути чітко виокремлена з множини пов'язаних з нею процесів і водночас співвіднесена з ними в системі наукових категорій.

Подібні дослідження вимагають опори на певне теоретичне підґрунтя, яке у даному випадку не позбавлене суперечностей. З одного боку, аналіз літературних джерел дає змогу зробити висновок про відсутність наукових визначень передачі соціального досвіду, з другого – свідчить про наявність численних концепцій, що розкривають її окремі аспекти. Насамперед слід згадати класичні доробки Т.Парсонса, З.Фрейда, Дж.Міда, Е.Еріксона, Ж.Піаже, Л.Кольберга, М.Мід, К.Мангейма, Д.Ельконіна, І.Кона. Заслужують на увагу і праці вітчизняних та російських авторів кінця ХХ – початку ХХІ ст. – Г.Андреєвої, А.Мудрика, Ф.Мустаєвої, В.Москаленко, Л.Ази, М.Лукашевича та багатьох інших. Утім, адекватна оцінка наукового внеску і узагальнення теоретичних положень кожного з них ускладнюються тією обставиною, що поряд з поняттям передачі соціального досвіду без належного семантичного розмежування у відповідних контекстах використовуються й інші – “трансляція соціального досвіду”, “культурна трансмісія”, “соціалізація особистості”, “навчання”, “виховання”, “освіта”. Виникає проблема узгодженості категоріального апарату, що значно зменшує можливості побудови цілісної моделі передачі соціального досвіду. Довільно-ситуативний характер утворення синонімічних зв'язків між смисловими одиницями перешкоджає як систематизації попередніх концептуальних доробків, так і новим теоретичним пошукам.

Таким чином, порівняння зазначених понять і виявлення міри тотожності/відмінності процесів, що за ними стоять, з процесом передачі соціального досвіду постає важливою методологічною умовою ефективності досліджень останнього. Ще більш нагальною є потреба формулювання дефініції передачі соціального досвіду, яка б відображала розуміння даного процесу на сучасному етапі розвитку наукової думки.

Враховуючи наведене, мета статті – дати загальне визначення передачі соціального досвіду, окреслити її місце в системі суміжних соціологічних понять і особливості застосування в сучасній соціологічній теорії.

Щодо першого з поставлених завдань одразу зауважимо: пропонуване визначення не стверджується автором публікації як абсолютно істинне і єдино можливе. Воно не претендує на повноту і всебічну досконалість, особливо з огляду на відсутність у літературі попередніх напрацювань його варіантів.

На мій погляд, передача соціального досвіду – це соціально-комунікативний процес, під час якого елементи соціального досвіду, притаманні одному соціальному суб'єкту завдяки посередництву знакових систем і/чи матеріальних об'єктів стають доступними для сприйняття і засвоєння іншим соціальним суб'єктом, убудовуючись, таким чином, у структуру його соціального досвіду.

Задля формування цілісного бачення процесу варто наголосити, що він відбувається не лише соціально-організованим, а й стихійним, не лише усвідомленим, а й неусвідомленим шляхом, причому неусвідомлений шлях багатьма авторами визнається домінуючим. К.Мангейм, зокрема, стверджує: “Як у кількісному, так і в якісному відношеннях дані, повідомлені шляхом свідомого навчання, не такі вже й важливі. Всі ті установки й ідеї, що продовжують задовільно діяти в новій ситуації і слугують основним інвентарем колективного життя, передаються і транслюються неусвідомлено і ненавмисне: вони ніби просочуються від вчителя до учня, а ті про це не підозрюють” [1, с. 33].

Суб'єктом передачі може виступати будь-яка особистість, соціальна спільнота чи навіть суспільство в цілому, об'єктом – будь-які складові їх соціального досвіду. Виходячи з подібності характеру фіксації, динаміки і ролі в соціумі, ці складові об'єднані в чотири смислові функціональні блоки: традиційний – охоплює традиції, звичаї, ритуали; нормативний – включає соціальні норми і цінності; практично-діяльнісний – об'єднує різноманітні вміння і навички; інформаційний – являє собою сукупність побутових і наукових знань, технологій. Усі вони є суб'єктивними за своєю природою, оскільки утворюються, вдосконалюються, реалізуються, передаються, набуваються конкретними соціальними суб'єктами, інтегруючись в унікальну для кожного внутрішню структуровану цілісність. У той же час передача соціального досвіду обов'язково передбачає і його об'єктивацію в мові, інших знакових системах, предметах матеріальної культури, що слугують засобами комунікативного зв'язку.

Близьким за змістом до поняття передачі соціального досвіду, фактично його синонімом, виступає поняття трансляції соціального досвіду. Протягом останніх десятиріч науковці відходять від вузькокомедійного трактування трансляції як “передавання на далеку відстань програм по радіо або телебаченню з місця події” або “передачі радіомовних і телевізійних програм через мережу проводів” [2, с. 1262]. Натомість вона часто тлумачиться як наслідування культури при розгляді функцій і рівнів останньої. Як взаємозамінні поняття трансляції соціального досвіду і його передачі використовують у своїх публікаціях Г.Андреева, О.Кожем'якіна, низка інших авторів [3–5].

Що ж стосується решти понять так званого синонімічного ряду, їх ототожнення з передачею соціального досвіду навряд чи можна вважати правомірним. Не йдеться про кардинальні відмінності, однак кожному притаманні неповторні відтінки змісту, які необхідно враховувати, щоб уникнути смислових помилок.

Так, поняття культурної трансмісії використовується науковцями насамперед для здійснення порівняльно-істо-

ричного аналізу і позначає процес, завдяки якому культура передається від попередніх поколінь до наступних через навчання. При цьому культурологи (А.Кравченко та ін.) прагнуть виділити ті базові елементи культури, які, залишаючись незмінними, забезпечують її наступність, безперервність у часі, а також описати чинники розриву ланцюга культурної спадкоємності і джерела його відновлення після періодів руйнації. Соціологи ж, зокрема І.Кон, намагаються дослідити власне соціальні аспекти трансмісії культури, виявити соціальні механізми даного процесу і простежити історичну динаміку соціальних інститутів, відповідальних за його здійснення [6; 7].

За своєю семантикою культурна трансмісія є вузьким порівняно з передачею соціального досвіду поняттям, оскільки вбирає лише поколінний вимір останньої, причому взятий у його частковому аспекті. Втім, їх синонімічне застосування контекстуально можливе, якщо увага дослідників зосереджується виключно на вертикальній спрямованості передачі – від людей старшого віку до представників молодшої генерації.

Цікавим є співвідношення понять передачі соціального досвіду і навчання. Навчання – спеціально організований процес управління навчальною діяльністю учнів, спрямований на здобуття знань і оволодіння необхідними навичками і вміннями. Воно забезпечує цілеспрямовану передачу надбань людства, кращі досягнення якого включаються в навчальні програми відповідно до потреб суспільної практики [8, с. 215; 9, с. 298].

Із зазначеного можна зробити висновок, що навчання не тотожне передачі соціального досвіду принаймні з двох причин. По-перше, воно забезпечує передавання не всього комплексу соціального досвіду, а лише його інформаційного і опосередковано через інформаційний – практично-діяльнісного компонентів. По-друге, навчання відповідає виключно за керовану складову даного процесу, який, очевидно, не обмежується нею, адже може відбуватися і стихійно, без застосування організаційно встановлених

методів і форм. Таким чином, воно є важливим, але недостатнім для забезпечення передачі соціального досвіду і може бути визначене як один з її механізмів.

Тут і надалі під механізмом розуміється процес, який у сукупності з іншими складає певне явище і забезпечує перетворення (передачу) того, що наявне в одному, в те, що вимагається в іншому [10, с. 265].

Не виконує синонімічну функцію щодо передачі соціального досвіду і поняття освіти. Як процес освіта подібно до навчання охоплює лише інституалізовану, формальну передачу елементів соціального досвіду, щоправда, у даному випадку йдеться не тільки про знання, вміння, навички, а й про цінності та норми, які транслюються завдяки вихованню. Крім того, вона не обмежується процесуальним визначенням, а постає також системою і соціальним інститутом, що виконує функції підготовки і включення індивіда в різні сфери життєдіяльності суспільства, або взагалі визнається сукупністю систематизованих знань, умінь і навичок, набутих у процесі навчання [5, с. 243; 11, с. 262–263].

Залежно від аспекту розуміння освіта, відповідно, може виступати механізмом, інститутом чи результатом передачі соціального досвіду. Найбільш перспективний інституційний зріз аналізу, натомість підхід до неї як до механізму видається малоінформативним, оскільки як такий вона синтезує процеси навчання і виховання, що підлягають окремому розгляду.

Виховання – планомірний, цілеспрямований вплив на людину з метою передачі, прищеплення їй певної системи уявлень, цінностей і норм поведінки [9, с. 76; 12, с. 275]. Як зазначає Л.Аза, воно покликане, з одного боку, готувати особистість до активної участі в життєдіяльності соціуму, сприяти її творчому розвитку, а з другого – забезпечувати ефективне відтворення суспільства в цілому [13, с. 10–12].

Попри їхню змістовну близькість, виховання не тотожне передачі соціального досвіду, оскільки, по-перше, охоплює не всі його елементи і, по-друге, передбачає наявність

педагогічного контролю. Воно являє собою механізм передачі соціального досвіду, однак це не стосується розвитку індивідуальних здібностей у формі самовиховання. Останнє реалізується через самовплив суб'єкта на власну особистість, тоді як для здійснення передачі соціального досвіду необхідна участь як мінімум двох соціальних суб'єктів, об'єднаних прямим чи опосередкованим комунікативним зв'язком.

Наведена характеристика виховного процесу відповідає традиційному підходу до його розуміння. Однак даному поняттю може приписуватися і більш широке значення, яке передбачає врахування не лише цілеспрямованих, а й стихійних впливів і спонукає науковців до ототожнення виховання особистості з її соціалізацією.

Соціалізація особистості – це “процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний у діяльності і спілкуванні” [14, с. 486]; “процес становлення людини як соціальної істоти, у ході якого складається її багатоманітний зв'язок з суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних якостей, формується активність і цілісність особистості, набувається соціальний досвід” [15, с. 175]; “процес, під час якого люди залучаються до соціуму життя, навчаються дотриманню соціальних норм, установок, зразків поведінки, засвоюють певні соціальні ролі” [16, с. 341]; “процес накопичення людьми досвіду і соціальних установок, що відповідають їх соціальним ролям” [17, с. 94].

Спільною рисою представлених визначень (їх можна охарактеризувати як типові для словників і оглядової літератури) є позиціонування набуття соціального досвіду як змісту і основного результату соціалізації. Водночас чимало авторів вказують на однобічність такого розуміння. Г.Андреєва, наприклад, наголошує, що процес соціалізації – двосторонній у своїй основі, і окрім засвоєння соціального досвіду шляхом входження індивіда в систему соціальних зв'язків, включає відтворення цих зв'язків шляхом

активної діяльності в соціальному середовищі [12, с. 276]. У багатьох публікаціях важливою складовою соціалізаційного процесу визнається і розвиток самосвідомості особистості. Зокрема, твердження, що соціалізація у загальному розумінні означає становлення в людині образу її “Я”, висловлює І.Кон [18, с. 9]. Деякі науковці (Ф.Мустаєва та ін.) намагаються ще більше розширити значення соціалізації, виділяючи три аспекти даного процесу: соціокультурний (об’єднує засвоєння й відтворення соціального досвіду); соціально-психологічний (самоусвідомлення, самовираження, самоактуалізація і самоствердження); природно-культурний (досягнення на кожному віковому етапі того рівня фізичного й психічного розвитку, який вважається нормою в даній культурі) [19, с. 68].

Таким чином, встановлення міри тотожності/відмінності понять передачі соціального досвіду і соціалізації особистості залежить від особливостей теоретичного підходу, якого дотримується той чи інший дослідник. В одному випадку їх доцільно розглядати як взаємозамінні, в іншому – як такі, що лише частково перетинаються за своїм змістом. На нашу думку, друга точка зору є більш правомірною, оскільки передача соціального досвіду на відміну від соціалізації не вбирає в себе процес формування індивідуального “Я”-образу, хоча і впливає на нього, і не обмежується особистісним виміром (може відбуватися на рівні соціальних спільнот, набувати крос-культурного характеру). Водночас необхідно відмітити, що більшість концепцій, які розроблено в межах розвитку теорії соціалізації, проливають світло саме на проблему передачі соціального досвіду, причому враховують як цілеспрямовану, так і стихійну складову даного процесу.

Зокрема, узагальнення соціалізаційних ідей структурного функціоналізму, психоаналізу, символічного інтеракціонізму [20–22] дає змогу скласти цілісне уявлення про механізми передачі і засвоєння соціального досвіду, об’єднавши їх у три основні групи, а саме соціальну, соціально-психологічну і психологічну. Перша охоплює навчання,

виховання, гру, масову і побутову комунікацію, друга – імітацію, ідентифікацію, навіювання, переконання, пояснення, інструктування, демонстрацію зразка, третя – рефлексію й інтерналізацію. При цьому соціальні й соціально-психологічні механізми є механізмами власне передачі соціального досвіду, забезпечуючи, відповідно, зовнішньо-формальний і внутрішньосмисловий аспекти даного процесу, тоді як психологічні функціонально покликані реалізувати селекцію, структурування й інтеграцію суб'єктом отриманих завдяки трансляції елементів соціального досвіду. Також слід виділити групу механізмів-фільтрів, які не передають соціальний досвід, але впливають на його засвоєння, стимулюючи закріплення або, навпаки, відмову від тих чи інших норм, цінностей, традицій, технологій діяльності тощо. На соціально-психологічному рівні йдеться про заохочення і покарання, на психологічному – про окреслені Т.Парсонсом [20] гасіння підкріплення, репресію, заміщення.

Повертаючись до відмінностей між передачею соціального досвіду і соціалізацією особистості, наголосимо, що важливим критерієм розмежування порівнюваних процесів є розуміння вікової специфіки їх перебігу. Більшість відомих соціалізаційних концепцій пов'язують засвоєння соціального досвіду виключно з періодом дитинства і юності. Дорослі і люди похилого віку або взагалі визнаються такими, що вже завершили своє особистісне становлення і не підлягають соціалізації, як, наприклад, у теоріях З.Фрейда і Дж.Міда, або ж у разі поширення соціалізації на весь життєвий цикл людини – переважна частина концепцій, – з ними асоціюється не набуття, а передусім відтворення соціального досвіду і його трансляція підростаючому поколінню. Фактично виконання особистістю ролі суб'єкта-передавача чи, навпаки, суб'єкта-отримувача соціального досвіду ставиться у досить жорстку залежність від її віку: перша закріплюється за представниками старшої генерації, друга – за дітьми та молоддю. Виняток – теорії впливу референтних груп на підліткову соціалізацію,

згідно з якими визнається, що на означеному етапі життя найбільш інтенсивний обмін елементами досвіду відбувається між однолітками.

Отже, у поколінному аспекті процес соціалізації передбачає існування двох напрямів передачі соціального досвіду – “старше покоління – молодь” і “одноліток – одноліток”. Такий підхід співзвучний і поглядам культурологів [5; 6], які, ведучи мову про трансляцію культури нащадкам (за історичною “вертикаллю”) і сучасникам (за історичною “горизонталлю”), виділяють діахронний і синхронний напрями.

До певного моменту історичного розвитку двовекторна модель передачі соціального досвіду була цілком виправдана, а відповідний процес, принаймні на мікрорівні, міг розглядатися як складова соціалізації. Однак прискорені темпи соціокультурної динаміки останніх десятиліть, інноватизація всіх сфер суспільного життя, прискорення виробництва нових знань і технологій роблять актуальною появу третього вектора, а саме “молодь – старше покоління”, тим самим знімаючи усталений віковий розподіл суб’єктних позицій передавача і отримувача досвіду.

Трьохвекторність передачі соціального досвіду однією з перших описала М.Мід, обґрунтувавши її в концепції постфігуративної (“старше покоління – молодь”), кофігуративної (“одноліток – одноліток”) і префігуративної (“молодь – старше покоління”) культур. При цьому якщо перші два типи культур мають давні історичні корені, то виникнення останньої дослідниця обумовлює досягненнями науково-технічного прогресу середини ХХ ст., зазначаючи з приводу його наслідків: “Ще зовсім недавно старші могли говорити: “Послухай, я був молодим, а ти ніколи не був старим”. Але сьогодні молоді можуть їм відповісти: “Ти ніколи не був молодим у світі, де молодий я, і ніколи ним не будеш”. У цьому сенсі всі ми, народжені і виховані до 1940-х років, – мігранти” [23, с. 360].

Зміни в суспільній практиці вимагають адекватних змін в соціологічній теорії, що прагне цю практику пояснити.

Реакцією на появу третього вектора мало стати або оновлення семантики поняття “соціалізація” і напрацювання нових підходів до даного процесу, або ж застосування поряд з ним іншого поняття, смислові відтінки якого більшою мірою відповідають трьохвекторній моделі і дають змогу описати її функціонування. Цим альтернативним поняттям і виступає “передача соціального досвіду”.

Підбиваючи підсумки порівняльного аналізу, варто ще раз наголосити, що визначення співвідношень між елементами категоріального апарату є лише методологічним підґрунтям для проведення організованого наукового дослідження. Доцільним є подальше вивчення передачі соціального досвіду в чотирьох основних площинах: інформаційній (розширення каналів і засобів передачі соціального досвіду за сучасних соціокультурних умов, інтенсифікація обміну елементами досвіду); соціально-психологічній (актуальна специфіка механізмів передачі соціального досвіду); соціально-інституційній (передача соціального досвіду як функція традиційних і нових соціальних інститутів, їх вплив на мікро- і макрорівень процесу, суспільні функції самої передачі соціального досвіду); культурно-поколінній (співіснування різних векторів передачі соціального досвіду в сучасному суспільстві, сприятливі і деструктивні чинники поширення префігурації, особливості адаптації молоді до ролі суб’єкта–передавача, а людей старшого віку – до ролі суб’єкта–отримувача соціального досвіду).

Література

1. Мангейм К. Очерки социологии знания : Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции / Карл Мангейм. – М., 2000.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2004.
3. Кожем’якіна О.М. Деякі аспекти генераційної парадигми наслідування суспільного досвіду в сучасному українському соціумі / О.М.Кожем’якіна // Практична філософія. – 2002. – № 2.

4. Андреева Г.М. Трудности социального познания: “образ мира” или реальный мир / Г.М.Андреева // Социальная психология в современном мире / [Алавидзе Т.Л., Андреева Г.М., Антонюк Е.В. и др.; под ред Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. – М., 2002.
5. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. – М., 1994.
6. Кравченко А.И. Культурология / А.И.Кравченко. – М., 2002.
7. Кон И.С. Ребенок и общество / И.С.Кон. – М., 2003.
8. Психологічна енциклопедія. – К., 2006.
9. Психологический словарь. – Ростов-на-Дону, 2003.
10. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека: Теоретический и эмпирический анализ ключевых проблем психологии социализации / С.И.Розум. – СПб., 2007.
11. Соціологічна енциклопедія. – К., 2008.
12. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М., 1996.
13. Аза Л.А. Воспитание как философско-социологическая проблема (методологический аспект) / Л.А.Аза. – К., 1993.
14. Психологічний тлумачний словник. – Х., 2004.
15. Лукашевич Н.П. Социология воспитания / Н.П.Лукашевич. – К., 1996.
16. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник. – К., 2002.
17. Смелзер Н. Социология / Н.Смелзер. – М., 1994.
18. Кон И.С. Открытие “Я” / И.С.Кон. – М., 1978.
19. Мустаева Ф.А. Социализация – ключевая проблема социальной педагогики // Основы социальной педагогики/ Ф.А.Мустаева. – М., 2002.
20. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т.Парсонс. – М., 2000.
21. Фрейд З. Основной инстинкт / З.Фрейд. – М., 1997.
22. Мід Дж.Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Джордж Г.Мід. – К., 2000.
23. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М., 1988.